

הרב יהודה זולדן | מפמ"ר להוראת תלמוד ותושבע"פ

בעיוניה על התורה עסקה נחמה ליבוביץ גם בפרשיות הלכתיות. היא ציטטה מדברי תנאים ואמוראים, מהרמב"ם, מספרי הלכה ועוד, ודנה בדבריהם. בין השורות או בהערות שוליים היא הייתה מוסיפה גם דברים משלה בנושא ההלכתי שבו עסקה, בפן הרעיוני או המוסרי. נעיין בכמה דוגמאות.

א. עומר התנופה וביכורים

בזמן שבית המקדש היה קיים היו מביאים בט"ז בניסן את מנחת העומר משעורים, ומאז היה מותר לאכול מהתבואה החדשה. נחמה ליבוביץ (עומר התנופה, עיונים חדשים בספר ויקרא, עמ' 331-335) ציינה את דברי ספר החינוך (מצווה שב) שנימק את טעם המצווה:

כדי שנתבונן מתוך מעשה החסד הגדול שעושה השם ברוך הוא עם בריותיו לחדש להם שנה שנה תבואה למחיה, לכן ראוי לנו שנקריב לו ברוך הוא ממנה, למען נזכור חסדו וטובו הגדול טרם נהנה ממנה, ומתוך שנהיה ראויין לברכה בהכשר מעשינו לפניו תתברך תבואתנו ויושלם חפץ השם בנו, שחפץ מרוב טובו בברכת בריותיו.

עוד ציינה את דברי הרב יצחק עראמה (עקידת יצחק, שער ס"ז) שראה במצווה קביעה של סולם ערכים, חינוך לראות סיפוק כל צורכי האדם הטבעיים כאמצעים בלבד, שלא נהיה שיכורים מהשפע הניתן לנו, ולא נראה אותו כתכלית בפני עצמו.

לבסוף היא ציינה את דברי הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק (משך חכמה, ויקרא כג, י"א):

השכילה התורה לעטוף את העשייה הפשוטה הראשונית החומרית ביותר של האדם - הוצאת לחם מן האדמה, לעטוף אותה תחילתה, אמצעיתה [להשאיר את הלקט לעניים] וסופה [להשאיר פאה בשדה לעניים] במצווה, ולהעלותה לאמצעי השרשת החמלה והחסד לקרבת ה'.

לאחר ציטוט דברי ה'משך חכמה' כתבה נחמה ליבוביץ בהערות שוליים (שם עמ' 335) על טקסי הבאת העומר וטקסי הבאת הביכורים שהונהגו בהתיישבות החקלאית הלא דתית:

בימינו אחרי שובנו לארצנו, ארץ הקודש, לעבדה ולשומרה ולאכול מפריה, חשבו רבים שלא משומרי מצוות על פי התורה "להחיות" מצווה זו של קציר העומר ולהפכה ל"טקס" חקלאי. הכונה היא (כבמצוות אחרות, כגון בחג השבועות, בהבאת ביכורים וכד'), להבליט את אופיו החקלאי הטבעי של טקס זה. יש בזה - ביודעים ובלא יודעים - מגמה לטשטש את אופייה התורני של המצווה, להפכה לשמחה ביש החומרי, ללבות את יצר גאוות האדם בעמלו, בכוחו ובהונו (והלא עקרונית אין כל הבדל אם הון זה דגים מלוחים או קמח או שקלי זהב), בזה שיונף העומר לפני האדם - הפרטי, הציבורי - במקום שלפי המצווה יונף "לפני ה'". משליטים הם את הטבע, את החומר, מעל לרוח, מעמידים הם את הגאווה במקום הכרת התודה. קשה לראות בזה "רענון" מצווה עתיקה או "החייאתה". הלא אין בזה אלא העמדת הקמח - פשוטו כמשמעו - במקום התורה, ולא ראיית הקמח כאמצעי הכרחי לקיומה של התורה.

בדבריה הללו היא ציינה גם את טקסי הבאת הביכורים, והיא תקפה את העניין מזווית נוספת כשעסקה בחג השבועות ("חג השבועות", עיונים חדשים בספר ויקרא, עמ' 353-354):

הרוצים, כרבים בזמננו, להבליט את אופיו הטבעי של החג, ולראותו כחג קציר בלבד, דוגמת חגי קציר של אומות העולם מימי האלילות ועד ימינו, ולטשטש ולהשכיח דמותו של "זמן מתן תורתנו", אינם אלא משליטי טבע וחומר ויצר מעל לתורה ולרוח ולריסון עצמי. ועוד: הבלטת אופי חג השבועות לא כחג הודאה לה' על הקציר, אלא כחג הקציר, כשמחה על הקציר עצמו, והשכחת אופיו של החג כחג מתן תורה, אינה אלא כסגידה לקיבת האדם ותאבונה. מה עלוב ונקלה הוא המראה, שדור אחרון של עם הספר יראה משאת נפשו ביום חגו בקמח ולא בתורה.

כאמור, את העומר והביכורים היו מביאים למקדש, ומטרתם הודאה לה' על היבול הקיומי, ועל השיבה לארץ ישראל, בניגוד לאותם טקסים שבהם המסר הוא העצמת ההצלחה האישית או החברתית, ההישגים החומריים.

רבנים ותלמידי חכמים נאבקו באותם טקסים בעיקר בשל העובדה שפעמים רבות הם התקיימו בשבת או בחג, והדבר היה כרוך בחילול שבת וחג המוני. יחד עם זה, היו שראו בחגיגות אלו מעין "זכר לביכורים", והעניקו ערך וחשיבות לטקסים אלו בשל העובדה שלאחר

שנות גלות ארוכות ארץ ישראל מאירה פנים למתיישבים בה, ומוציאה יבול חקלאי יפה. נחמה ליבוביץ התעמקה במסרים החינוכיים שהופקו מטקסים אלו, וראתה בהם מסרים שהם ממש הפוכים מכוונת התורה, לכן שללה אותם.¹

ב. על היחס לגר

נחלקו התנאים בשאלה האם גר שמביא ביכורים קורא את מקרא ביכורים או לא. נחמה ליבוביץ ("הגר מביא וקורא", עיונים חדשים בחומש דברים, עמ' 247-249) כתבה שההלכה נפסקה כדעת ר' יהודה, שגר מביא וקורא (רמב"ם, הל' ביכורים ד, ג) וציינה את דברי הירושלמי (ביכורים א, ד), שם נאמר:

תני בשם רבי יהודה: גר עצמו מביא וקורא, מה טעם? "כי אב המון גוים נתתיך" (בראשית יז, ה). לשעבר היית אב לארם ועכשיו מכאן ואילך אתה אב לכל הגוים. רבי יהושע בן לוי אמר הלכה כרבי יהודה. אתא עובדא קומי דרבי אבהו והורי כרבי יהודה [בא מעשה לפני רבי אבהו והורה לעשות כרבי יהודה].

היא ציטטה באריכות רבה את תשובתו ההלכתית של הרמב"ם לר' עובדיה הגר, בשאלה שנוגעת לנוסח התפילה שלו, האם יכול לומר "אלוהינו ואלוהי אבותינו" בתפילה אישית, כשהוא חזן ועוד. זו תשובה ארוכה מאוד, שרק בסופה נזכרו דברי ר' יהודה בירושלמי בנוגע למקרא ביכורים. להלן חלק מהתשובה (שו"ת הרמב"ם סימן רצג):

יש לך לומר הכל כתקנם ואל תשנה דבר אלא כמו שיתפלל ויברך כל אזרח מישראל כך ראוי לך לברך ולהתפלל בין שהתפללת יחידי בין שהיית שליח צבור. ועיקר הדבר שאברהם אבינו הוא שלמד כל העם והשכילם והודיעם דת האמת וייחודו של הקדוש ברוך הוא ובעט בעבודה זרה והפר עבודתה והכניס רבים תחת כנפי השכינה ולמדם והורם וצוה בניו ובני ביתו אחריו לשמור דרך ה' כמו שכתוב בתורה "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט). לפיכך כל מי שיתגייר עד סוף כל הדורות וכל המיוחד שמו של הקדוש ברוך הוא כמו שהוא כתוב בתורה תלמידו של אברהם אבינו ע"ה ובניו הם כולם והוא החזיר אותם למוטב כשם שהחזיר את אנשי דורו בפיו ובלמודו כך החזיר כל העתידים להתגייר בצואתו שצוה את בניו ואת בני ביתו אחריו. נמצא אברהם אבינו ע"ה הוא אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר. לפיכך יש לך לאמר "אלהינו ואלהי אבותינו" שאברהם עליו השלום הוא אביך, ויש לך לומר

"שהנחלת את אבותינו" שלאברהם נתנה הארץ, שנאמר: "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה" (בראשית יג, יז).

לאחר ציטוט התשובה של הרמב"ם כתבה נחמה ליבוביץ:

לפנינו כאן המחאה החריפה ביותר לכל תורה גזעית, להעמדת ערך האדם על מוצאו הביולוגי. הרמב"ם מעמיד את ערכו של כל אדם וחביבותו לפני בוראו על דרכיו ומעשיו בלבד.

אחר כך ציינה את הפסוק ממקרא ביכורים: "הגדתי היום לה' אלהיך כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו" (דברים כו, ג), וכתבה: "שאברהם הוא אבינו, והארץ ניתנה לאברהם ולכל זרעו הכשרים ההולכים אחריו".

המעין בתשובת הרמב"ם יראה שעיקר התשובה הוא שאברהם אבינו "הוא אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר". ההשלכה היא לא רק בנוגע לך שהארץ ניתנה גם לגרים והם קוראים מקרא ביכורים, אלא הרמב"ם הורה לגר איך עליו להתפלל בכל התפילות. את ערכו של כל אדם וחביבותו לפני בוראו על דרכיו ומעשיו בלבד לא הדגיש הרמב"ם בתשובתו.

ג. אלו אוכלין מן התורה - פועלים בשעת עבודתם

נחמה ליבוביץ ("אלו אוכלין מן התורה", עיונים חדשים בחומש דברים, עמ' 219-223) ציטטה בפרשייה זו מקורות הלכתיים מובהקים ודנה בהם בהרחבה. בתורה (דברים כג, כה-כו) נאמר: "כי תבא בכרם רעך ואכלת ענבים כנפשך שבעך ואל כליך לא תתן. כי תבא בקמת רעך וקטפת מלילת בידך וחרמט לא תניף על קמת רעך". נחמה ליבוביץ ציינה את דברי הרמב"ם (הל' שכירות יב, א) שנימק:

הפועלים שהן עושין בדבר שגדולו מן הארץ ועדיין לא נגמרה מלאכתו בין בתלוש בין במחובר ויהיו מעשיהן גמירת המלאכה, הרי על בעל הבית מצוה שיניח אותן לאכול ממה שהן עושין בו, שנאמר: "כי תבא בכרם רעך...", וכתוב "כי תבא בקמת רעך...", מפי השמועה למדו שאין הכתוב מדבר אלא בשכיר. וכי אילו לא שכרו, מי התיר לו שיבא בכרם רעהו בקמה שלו שלא מדעתו? אלא כך הוא אומר "כי תבא" - לרשות בעלים, לעבודה - תאכל.

כאן מנומק פירושם של חז"ל בדרך הגיונית משפטית. הן לא תוכל הכוונה להיות שכל אדם יהא מותר באכילה בכרם רעהו בלי נטילת רשות, כי עצם ביאתו בכרם רעהו אף היא זקוקה לרשות בעלים.

1 בהרחבה בספרי: "חגיגות ביכורים לאחר החורבן", מועדי יהודה וישראל, עמ' 507-526; הרב אברהם וסרמן ואיתם הנקין, "חילול שבת וחג בטקסי חג הביכורים", להכות שורש, עמ' 103-116.

נחמה ליבוביץ ציינה גם את המשנה (בבא מציעא ז, ה) שבה נאמר:

ר' אלעזר חסמא אומר: לא יאכל פועל יתר על שכרו, וחכמים מתירין. אבל מלמדין את האדם שלא יהא רעבתן ויהא סותם את הפתח בפניו.

היינו הריסון שיש להטיל כאן על הפועל אינו מצד החוק, אלא מצד המוסר והעצה הטובה. הביטוי "שלא יהא רעבתן" לא ניתן כאן כדי לשמור על בעל הבית שלא ינוצל, אלא כדי לשמור על הפועל קצר הרואי, הממלא סיפוקו הרגעי, שלא יגיע לידי נזק של חוסר עבודה במרוצת הזמן.

אבל לא רק בפני הגרגרנים והרעבתנים יש להגביל את ההיתר. ייתכן שבעל הבית ינוצל על ידי הפועל מנימוקים אחרים לגמרי. הנה נידונה שאלה זו בגמרא (בבא מציעא צב ע"א):

תא שמע: מנין לפועל שאמר תנו לאשתי ובני שאין שומעין לו? שנאמר "ואל כליך לא אתן" (דברים כג, כה).

בעל תורה תמימה (דברים שם) הסביר שהתורה אפשרה לפועל לאכול על מנת שיהיה חזק ורענן ופריון העבודה שלו יהיה גדול יותר. מאידך כתב הסמ"ע [ספר מאירת עינים] (שולחן ערוך, חושן משפט, סי' שלז, ספר מאירת עינים, אות לג):

והטעם, דהא דהפועל אוכל אין [אינו] מכח דהתורה זכתה לו מכח תוספת שכרו דפועל, דאז היה מותר ליתן את שלו למי שירצה, אלא מחמת חנינה וחסד כשאר מתנות עניים: לקט, שכחה ופיאה. זכתה התורה לפועל במתנה, ואמרינן דלא זכתה לו אלא בשעה שנתנו לפיו ללועסו.

מעניין אם כן לראות שדברי הרב יהושע וולק, אחד המפרשים החשובים על שולחן ערוך חושן משפט, הם חלק מפרוש הפסוקים בתורה! המסר הוא שהתורה אינה מתכוונת לנשיאת פנים לצד זה, ולא למתן זכויות יתר לצד זה. אין היא שומרת על זכויותיו של מעמד כלשהו, אלא על מהותו הפנימית של האדם, ואין היא רוצה שיעמידו בני אדם את כל חייהם על הצדק והדין והיושר בלבד, אלא שילמדו לעשות חסד זה עם זה.

ד. עושה וגזל

שלושה איסורים נאמרו בפסוק (ויקרא יט, יג): "לא תעשק את רעך, ולא תגזל, לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר". נתמקד באיסור השלישי: "לא תלין". נחמה ליבוביץ ("עושה וגזל", עיונים חדשים בחומש ויקרא, עמ' 240-244) עסקה בתחילה בהיבט הלשוני של המילה "תלין", ואחר כך עסקה בשאלה: מאיזו שעה נחשב בעל הבית לעובר על מצוות "בל תלין"? בפסוק שבו פתחנו נאמר: "עד בוקר", ובפסוק נוסף (דברים כד, יד) נאמר:

"ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואליו הוא נושא את נפשו". רש"י (ויקרא שם) פירש שמדובר בפסוקים על שני שכירים שעבדו בזמנים שונים. הפסוק בחומש ויקרא עוסק בשכיר יום שגמר מלאכתו בערב, ויש לשלם לו בטרם יחלפו שתיים עשרה שעות מאז שגמר מלאכתו; ואילו הפסוק בחומש דברים עוסק בשכיר לילה, שלו יש לשלם עד שקיעת החמה ביום למחרת. הרמב"ן (דברים שם) כותב ששני הפסוקים מדברים בהווה. רוב בני אדם עובדים ביום, ובערב הם בביתם. הפסוק בחומש דברים מסביר ומרחיב עוד את האמור בפסוק בחומש ויקרא.

מכאן עוברת נחמה ליבוביץ להשוות את האמור בתורה לחוק הקיים במדינת ישראל (בשנת תשט"ז). היא כתבה שבמדינתנו אין הקפדה על כך, ולפי האמור בחוק אם מדובר על שבוע עבודה, אזי יש לשלם לפועל בכל יום חמישי לא יאוחר מהשעה 18:00, לכל שבוע עבודה או חלק ממנו המסתיים בו. וכך כתבה: "משמע שאם עבד הפועל רק ביום ראשון ושני בשבוע והפסיק, רשאי המעסיק לשלם שכר הפועל עד יום חמישי בשעה 18:00, וזה אינו לא לפי רש"י ולא לפי הרמב"ן.

הטענה של נחמה ליבוביץ שעל פי החוק "במדינתנו אין הקפדה גדולה כל כך" היא לא נכונה. נבחר את המושגים: "הלנת שכר" - כאמור לעיל, יש לשלם לפועל מיד עם סיום עבודתו. אם התשלום מתאחר במשך חצי יממה מאז שהעובד סיים את עבודתו, המעביד עובר על איסור "בל תלין". מכאן ואילך, כל עוד לא שילם לו הרי הוא עובר על איסור גזל!

כיום מקובל לשלם שכר חודשי ולא שבועי, וגם אם משלמים אחת לחודש ולא רק אחת לשבוע, אין זו הלנת שכר. זאת על פי האמור בגמרא (בבא מציעא קיא ע"א):

אמר רבה בר רב הונא: הני שוקאי דסורא לא עברי משום בל תלין. מידע ידעי דעל יומא דשוקא סמיכי, אבל משום בל תשהא - ודאי עובר.

לדברי רבה בר רב הונא אותם סוחרים בשוק של סורא [מקום בבבל], ששכרו פועלים ולא משלמים להם את השכר עד שירוויחו השוכרים מעות ביום השוק, אינם עוברים על איסור "בל תלין", משום שמלכתחילה הפועלים יודעים שהסוחרים - המעבידים שלהם, סומכים על הרווחים שיהיו להם ביום השוק. אז יהיה להם כסף, וכך ישלמו לפועלים את שכרם. אבל אם עבר יום השוק והם לא משלמים לפועלים את שכרם, למרות שהם אינם עוברים על איסור בל תלין, כי כבר עבר הלילה הראשון, בכל זאת הם עוברים משום בל תשהא. דברי רבה בר רב הונא הם הבסיס ההלכתי לכך שכל סיכום בין המעביד לעובד בנוגע למועד התשלום תקף על פי ההלכה, וכן כל סיכום המקובל במשק. שכר שבועי, שכר חודשי, ואף שכר פעם בשנה - הכול תקף על פי ההלכה.

ה. כרועה עדרו

פעמים מספר עסקה נחמה ליבוביץ בעיון בהפטרה של הפרשה. למשל בפרשת ואתחנן - הפטרת שבת נחמו ("כרועה עדרו ירעה", עיונים מחודשים בחומש דברים, עמ' 82-85) היא עסקה בנבואת הנביא ישעיהו "נחמו נחמו עמי" (ישעיהו מ), שם נזכרו הפסוקים:

(י) הַנֶּה אֲדַנֶּי ה' בְּחֶזֶק יְבוּא וְזָרְעוֹ מִשְׁלָה לּוֹ הַנֶּה שְׂכָרוֹ אֲתוֹ וּפְעָלָתוֹ לְפָנָיו: (יא) כָּרְעָה עֲדָרֹו יְרַעָה בְּזָרְעוֹ יִקְבֹּץ טְלָאִים וּבְחִיקוֹ יִשָּׂא עֲלוֹת יְנֵהל.

על פסוקים אלו כתבה נחמה ליבוביץ שמהם נלמד לקח לדורות. כשם שהופיע ה' בשתי דמויות בגבורתו ובענוותנותו, כשר צבא אשר זרועו מושלה לו וכרועה המקבץ טלאים בזרועו, כן נדרש ממלך בשר ודם, ממנהיג האומה, לאחד בקרבו שתי תכונות אלה. כך מנוסחות שתי דרישות אלו בדברי הרמב"ם (הל' מלכים ב, א ו-ו):

א. כבוד גדול נוהגין במלך, ומשימין לו אימה ויראה בלב כל אדם, שנאמר "שום תשים" (דברים יז, טו) שתהא אימתו עליך.

ו. כדרך שחלק לו הכתוב הכבוד הגדול, וחייב הכל בכבודו, כך צוהו להיות לבו בקרבו שפל וחלל שנאמר "ולבי חלל בקרבי" (תהילים קט, כב), ולא ינהג גסות לב בישראל יתר מדאי, שנאמר "לבלתי רום לבבו מאחיו" (דברים יז, כ), ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים, ויצא ויבא בחפציהם ובטובתם, ויחוס על כבוד קטן שבקטנים, וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים ידבר רכות, שנאמר "שמעוני אחי ועמי" (דברי הימים א' כח, ב). [...] לעולם יתנהג בענוה יתירה, אין לנו גדול ממשה רבינו והוא אומר "ונחננו מה לא עלינו תלונותיכם" (שמות טז, ח), ויסבול טרחם ומשאם ותלונותם וקצפם "כאשר ישא האומן את היונק" (במדבר יא, יב), רועה קראו הכתוב "לרעות ביעקב עמו" (תהילים עח, עא), ודרכו של רועה מפורש בקבלה "כרועה עדרו ירעה בזרועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא..." (ישעיהו מ, יא).

הפן הרעיוני של דברי הנביא ישעיהו הובא בספר היד החזקה של הרמב"ם, ללמדנו שאין מדובר רק על השוואה של מלך מנהיג לרועה צאן, אלא על הוראה מחייבת שיש ללמוד ממנה.